

УДК 71 (477)

DOI: 10.30840/2413-7065.3(68).2018.146234

КНИЖКИ-ОБМАНКИ ЯК НЕДОСЛІДЖЕНЕ ЯВИЩЕ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ: ГЕНЕЗА, ТИПОЛОГІЯ, ШЛЯХИ ПЕРЕПРАВЛЕННЯ В СРСР, МАСШТАБИ, ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ

Микола ТИМОШИК

orcid.org/0000-0002-7011-3022

доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики КНУКіМ

Анотація. Стаття написана на основі опрацювання автором архівів української еміграції під час наукового стажування у Великій Британії. Розглядається етимологія поняття «книжка-обманка». Звертається увага на тлумачення цього явища в етимологічних словниках у цілому і співробітниками головної радянської каральної організації КГБ зокрема («хитромуро виготовлені націоналістичні документи»).

Ретроспективно подається коротка історія українських книжок-обманок – від випуску в Женеві 1878 року позацензурного «Кобзаря» Тараса Шевченка до масиву літератури 60–80-х років минулого століття, яка виготовлялася в Лондоні заходами Української Видавничої Спілки і переправлялася в СРСР. Уперше подається типологія таких видань: малоформатні брошури з антирадянськими текстами, які закамують у обкладинки реальних радянських видань на партійну та виробничу тематику; великообсягові книги лютих ворогів радянської влади на кшталт Степана Бандери, оправлені в обкладинки реальних радянських академічних видань; набрані дрібним шрифтом і надруковані на «цигарковому папері» мініатюрні брошури, які легко ховалися в полах одягу чи підощвах взуття.

Всі ці види видань аналізуються в статті за такими тематичними напрямками: твори провідників національно-визвольного руху Степана Бандери, Ярослава Стецька, Євгена Коновальця; документи і матеріали Проводу та Великих Зборів ОУН; документалістика, мемуаристика про будні УПА; одержані нелегальним шляхом з України матеріали самвидав про рух шістдесятників та суди над ними; памфлети на радянську дійсність, а також наукові статті вчених української діаспори; твори визначних українських істориків, що торкаються сфальшованих Росією сторінок минулого українського народу, мовою оригіналу; твори українських радянських письменників так званої «захальної» літератури, які були заборонені для друку радянською владою або визнані нею як «ідейно незрілі»; окремі випуски журналу «Наш Шлях» у зменшеному до кишенькового розміру форматі.

Окремо розглядаються шляхи переправлення підривної антирадянської літератури на українські території, окуповані більшовиками. Проведене дослідження цього питання дало можливість автору окреслити розгалужену, надійну і безперервну мережу доставки цієї літератури за залізні кордони СРСР. Аналізуються дві головні складові такої мережі: а) легальні поштові відправлення (бандеролі, посилки, листи); б) туристично-приватні канали (попередньо сформоване коло приватних осіб із числа іноземців та радянців, залучених на певних умовах, часто – за грошову винагороду, до переправлення літератури).

Ключові слова: книги-обманки; українська еміграція; антирадянська література; підривна література; Українська Видавнича Спілка в Лондоні; канали переправлення нелегальної літератури; самвидав; націоналістичні видання.

© Тимошик М.

FAKE BOOKS AS AN UNINVESTIGATED PHENOMENON OF THE UKRAINIAN EMIGRATION'S PUBLISHING ACTIVITY: GENESIS, TYPOLOGY, WAYS OF TRANSPORTING TO THE USSR, SCALE, AND SOURCES OF FUNDING

Mykola TYMOSHYK

Doctor of Philological Sciences,

professor of the Chair of Journalism of Kyiv National University of Culture and Arts

Annotation. *The article is based on the archival materials of the Ukrainian emigration, analyzed by the author during his scientific internship in Great Britain. The etymology of the "fake book" concept is considered in etymological dictionaries in general, and as interpreted by the KGB workers in particular ("intricately made nationalist documents"). Also, the article provides a retrospective history of the Ukrainian fake books – from the 1878 Geneva issue of the uncensored "Kobzar" by T. Shevchenko to the 1960s–80s array of literature, published in London by means of the Ukrainian Publishing Union and shipped to the USSR. The research gives the first typology of these publications. All of them are analyzed in the article by such subject directions: works of the leaders of the national liberation movement headed by Stepan Bandera, Yaroslav Stetsko, Yevhen Konovalets; documents and materials of the administration of the OUN Great Congress; documentary materials, memoirs about everyday life in UPA; illegally obtained self-published materials about the 1960s movement and court trials of its participants; pamphlets depicting Soviet reality; scientific articles of the scholars from the Ukrainian diaspora dealing with the pages of the Ukrainian history fabricated by Russia (in the original language); works of the Ukrainian Soviet writers of the so-called "concealed" literature, which was banned by the Soviet power or recognized by it as "ideologically immature"; some issues of the "Nash Shliakh" journal in the pocketbook format. A separate coverage is given to the ways of transporting disruptive anti-Soviet literature to the Ukrainian territory, occupied by Bolsheviks. The study of this question allowed the author to outline the steady delivery network of this literature outside the iron gate of the USSR through such key channels: a) legal mailing (parcels, letters); b) private tourist channels (a preliminary formed circle of individuals – foreigners and Soviet citizens – engaged in shipping literature on certain terms, often for a material reward).*

Key words: *fake books; Ukrainian emigration; anti-Soviet propaganda; undermining literature; Ukrainian Publishing Union in London; channels of transporting illegal literature; self-publishing; nationalist publications.*

Завдання статті:

– уперше дослідити явище продукування українською еміграцією за кордоном антирадянських видань та переправлення їх на окуповані більшовиками українські території, з'ясувати цілі акції;

– окреслити типологію книг-обманок та проаналізувати змістовий діапазон видань;

– відтворити мережу переправлення книг за залізні радянські кордони;

– з'ясувати джерела фінансування книг-обманок.

З історії явища

У цьому розділі оглянемо одне з екслюзивних надбань українського підпільного руху, аналогів якого, здається, в світі немає. Бо важко віднайти на карті світу такий народ і його землю, де упродовж століть попри жорстокі заборони хазяїв-чужинців кращі представники цього народу прямо під носом цих

чужинців примудрялися у різний спосіб доносити втілену в писаному чи друкованому слові правду. І щоразу, незважаючи на небезпеку бути викритими, вони вдавалися до способів несподіваних, витончених, викличних, небезпечних. Незмінним об'єктом усіх цих способів була книжка.

Співробітники радянських каральних органів (КДБ, МГБ) у своїх таємних документах такі книжки називали незвичним для їхнього офіційного спілкування словосполученням – *«хитромудро виготовлені націоналістичні документи»* [6]. А в практиці книговидання це явище отримало назву *книжки-обманки*.

Тлумачні словники визначають поняття «книжка-обманка» як один із надійних способів непомітно щось передати. Адже зовні це виглядає як передача звичайної, інколи впізнаваної вже за самою обкладинкою, книги одним читачем іншому.

Інакше кажучи, йдеться про спробу вкласти в усталену форму інший зміст, про вміння приспати пильність когось. Конкретніше – про свідоме прагнення приховати неприйнятний для влади текст.

Українські книжки-обманки вже мають свою історію.

Найяскравішим прикладом дієвої акції свідомого українства, спрямованої на захист власної національної ідентичності в умовах тотальної заборони окупаційною владою душі нації – мови, стало заснування з ініціативи старої київської громади української друкарні в Женеві у рік виходу так званого Емського указу російського царя (1876) та засилання звідти в Україну (фактично через два кордони) десятків назв

позацензурних книжок, яких так боялася влада. З-поміж них – Шевченків «Кобзар» 1878 року [15].

Знаменитість женецького видання «Кобзаря» в тому, що потрапляв він через два кордони (швейцарський і німецький) на територію підросійської України у вишуканих коробочках для дамських цигарок. І місія засновника тієї друкарні в Женеві Михайла Драгоманова та жменьки його однодумців із старої київської громади «хлопоманів» полягала в тому, щоб будити огненними поезіями Пророка нації народ, не дати йому остаточно втратити історичну пам'ять. До слова, завдяки сприянню колись відомого в Україні Добровільного товариства любителів книги УРСР на початку 1991 року в Києві було перевидано репринтним способом цей дивовижний «Кобзар». Щоправда, цигаркове оформлення коробки замінено одним з оформтів самого Шевченка [16].

Досі нікому з дослідників не вдалося підрахувати, скільки примірників «Кобзаря» було в тих ідеологічно небезпечних для імперії чужинецьких цигаркових коробках. Але факт неспростовний: нібито нереальний, ба більше – божевільний задум спрацював із нечуваною силою. Розголос про нього прокотився всією імперією.

Й акція та в різні часи мала послідовників у найнесподіваніших випадках. Так, під час збирання матеріалів для написання двотомника «Село» один мешканець чернігівської Данини розповів авторові цих рядків епізод, як в акуратно вирізаних сторінках досить затовсто виданого до війни тому творів Олександра Пушкіна батько тоді ще малого співрозмовника умудрився вкласти гумову грілку горілки і відправляв його

продавати той товар знайомому перекупникові з Ніжина.

А тепер детальніше про несподівані для московської влади «витівки» українських видавців з Лондона з книжками-обманками.

Типологія книжок-обманок

Напочатку спробуємо відтворити картину перших хвилин побутування книжки-обманки після того, як вона подолала поштовим шляхом із Лондона тисячі миль, щоб потрапити, скажімо, в якесь українське село. Такі ситуації із завидною системністю часто повторювалися то в одному, то в іншому куті різних частин України від кінця 60-х і упродовж наступних двох десятиліть минулого століття.

Місцева поштарка заносить, скажімо, до кабінету голови колгоспу (сільської ради чи директора школи) товстий пакет, обклеєний незнайомими досі марками з чужомовними штампами. Перше здивування адресата після відкриття бандеролі: та це ж черговий «гросбух» якихось нудних партійних документів. І справді: товста за обсягом книжка (понад 600 сторінок), оправлена в тверду обкладинку яскраво-червоного кольору. Зазвичай так, без малюнків, а лише із позолоченим тисненням назви, радянські видавці «вдягали» твори класиків марксизму-ленінізму, книжки на суспільно-політичну тематику, або матеріали чергового з'їзду Компартії.

Назва цієї книги якраз підходила під цю тематику – «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: збірник документів і матеріалів». Над заголовком замість автора дрібнішим шрифтом перелічені інституції, які готували цю книгу до друку:

Головне архівне управління при Раді міністрів УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, Львівський обласний державний архів, Партійний архів Львівського обкому Компартії України. Зазначене внизу видавництво також відоме своєю продукцією – «Наукова думка». На звороті титульної сторінки теж все на місці: крім переліку академіків-рецензентів, до безміри казенна, всуціль фальшива й відштовхуюча увагу читача анотація про «висвітлення керівної ролі Компартії в соціалістичному перетворенні західно-українського села, велику допомогу Радянського уряду сільському господарству західних областей України, ініціативу сільських активістів у створенні колгоспів, класову боротьбу на селі у зв'язку з колективізацією, допомогу братніх республік..., розквіт нового радянського села на західноукраїнських землях».

Нескладно передбачити подальшу дію отримувача пакета. У кращому разі він ту книжку закрие, не читаючи далі, але покладе на видному місці. Втім може зазирнути ще, на всякий випадок, і до передмови.

І тут... Важко сказати, яке відчуття переживатиме такий читач, коли почне читати текст передмови: подив, шок, ляк? Напевне, що й озирнеться довкола. І подих затамує, і очі протре від несподіванки. Бо як сприймати холодним розумом ті перші речення? «Багатство тематики, що її охоплює Степан Бандера у цій книзі, нехай не лякає вдумливого читача. Твори автора мають незмінно одну золоту нитку, яка проходить крізь усі міркування й глибинні аналізи подій і процесів української визвольної боротьби».

І так – усі наступні сім сторінок, аж до підпису автора передмови – Ярослав Стецько.

Після цього виникне бажання подивитися, а що ж там на інших понад шестистах сторінках? Читаємо в «Змісті» лише заголовки: «Україна не буде спільницею Москви», «Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном», «Завдання ОУН на цю пору», «В національній політиці Хрущов іде слідами Сталіна», «Над могилою Євгена Коновальця», «Перспективи української національно-визвольної революції».

Це – окремі з назв статей Степана Бандери, вміщених у радянській обгортці книги про колективізацію сільськогосподарства на західноукраїнських землях. Якщо підрахувати, то таких тут близько півсотні. Один із останніх матеріалів – передсмертне інтерв'ю Степана Бандери німецькій радіостанції в Кельні, у якому він, зокрема, застерігає західний світ від недооцінки страшної небезпеки світовому порядку, яку несе «російський більшовизм як система безоглядного терору, безправства, тоталітаризму».

Закамуфльовані в обкладинку великого формату компартійного академічного видання твори Степана Бандери у такий незвичний спосіб з'явилися в Україні 1976 року. І то було далеко не перше масове засилання, за словами співробітників тодішнього КДБ, «хитроумно виготовлених націоналістичних документів».

За нашими підрахунками, здійснені в архіві Української Видавничої Спілки в Лондоні, у такий спосіб тут було випущено й переправлено в радянську Україну понад два десятки назв «диверсійної» літератури» різних форматів. Огляньте нами майже 700-сторінкове видання формату А-4 статей і виступів Степана Бандери, вдягнуте в червону оправу із золотим тисненням назви «3

історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР» – найунікальніший фоліант із цієї колекції.

Аналіз таких книжок-обманок дає підстави твердити, що перше, пробне, засилання на підрадянські терени «підривної літератури» було здійснено до 1972 року. Тоді основу книжки склали праці одного з лідерів ОУН, який очолював націоналістичний рух після загибелі Степана Бандери, Ярослава Стецька. Йдеться про його хрестоматійні праці «За що і проти чого ми боремося», «Проблеми стратегії національно-визвольної боротьби». Є в цьому виданні й праці інших авторів, зокрема, чотири листи про правосуддя в радянській Україні Євгена Орловського та аналітичний огляд «Сучасний стан української культури в Україні» Богдана Крука.

Тексти ці були «вдягнені» в обкладинку малинового кольору реального радянського видання – підготовлену Інститутом історії АН УРСР монографію «Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки».

Наступне видання такого ж формату, але більшого обсягу – 378 сторінок – мало ще більш викличну для радянської влади назву – «Матеріали XXV з'їзду Компартії України». Під такою обкладинкою потенційним читачам по обидва береги Дніпра пропонувалося ознайомитися із трьома блоками антирадянських матеріалів. Перший блок склали офіційні документи про роботу V Великого Збору ОУН, що відбувся восени 1974 року; другий – низка опублікованих у західній діаспорній пресі статей про життя української спільноти на Заході; третій – аналіз реальної, а не пригладженої компартійною пресою

суспільно-політичної та економічної ситуації в Україні.

Від початку 80-х років помітна зміна тактики лондонських видавців щодо форматів та обсягів книг-обманок. Твори Степана Бандери були видані і великим обсягом (понад 600 сторінок), і таким же форматом (15x21 сантиметр). Дві інші оглянуті вище книжки – відповідно в обсязі 300–400 сторінок і форматі 10x15 сантиметрів. Наступні ж видання за цими показниками з'являлися куди скромнішими. Цілком очевидно, що нова тактика диктувалася українськими реаліями: органи КДБ все прискіпливіше і масштабніше взяли під контроль поштові бандеролі. Обсяги конфіскацій ставали більшими. Отож виникла необхідність шукати не лише нових форм книжок-обманок, а й інших способів їх засилання через кордони.

Розглянемо три брошури зручного для переховування кишенькового формату (9x12 сантиметрів) і обсягом до 32 сторінок. Вони – різних кольорів, з різними назвами, роками і місцем випуску: Р. О. Білоусов. Вирішальний етап економічного змагання соціалізму з капіталізмом (Київ: Друкарня комбінату друку «Радянська Україна», 1980); Петро Кравчук. З рідним народом (Київ: Товариство «Україна», 1979); И. Д. Яковлев. Вторая житница страны (Москва: Сельхозиздат, 1982). Спільним для цих брошурок є те, що під обкладинками офіційних радянських видань подано один і той самий текст: прийнятий восени 1981 року на VI Великому Зборі ОУН головний документ – Маніфест Організації Українських Націоналістів, що має назву «До тебе, Український Народ!». До цього документа додане коротке інформаційне повідомлення про вислід роботи самого

Великого Збору та Маніфест українських націоналістів, прийнятий у грудні 1949 року.

Кишенькові комплекти-річники

Не всі кишенькові брошури вдавалося «вдягати» в оманливі обкладинки. Значна їх частина направлялася різними шляхами в далеку мандрівку в так званому «сирому вигляді».

Що мається на увазі?

Із задрукованого на кожному боці по 16 сторінок аркуша паперу формату А-2 (ширина 30 см, висота 42 см) після чотириразового його складання формувалася брошура загальним обсягом 32 сторінки. Щоб послідовно прочитати такі сторінки, слід було цей зігнутий вчетверо аркуш розрізати з трьох боків. Видавці цю операцію залишали самим читачам.

Слід зазначити, що 32-сторінковий обсяг кожної міні-брошури не був раз і назавжди сталим. Залежно від теми числа (скажімо, публікація чергових матеріалів Великих Зборів ОУН або відзначення 1000-ліття Хрещення України-Руси) кількість сторінок сягала 48, а то й 62. Це ж стосувалося мікровідтворення якогось важливого числа головного періодичного друкованого органу ОУН – журналу «Визвольний Шлях».

Починаючи від 1979 року, в Українській Видавничій Спільноті почали готувати до друку такі брошури в сирому вигляді. Вони не мали суцільної нумерації (крім випусків 1988 року). Втім для історії працівники друкарні справно формували окремі комплекти-річники за роками.

В архіві цієї друкарні пощастило віднайти такі комплекти, акуратно складені в конверти і пронумеровані

вручну за хронологією випусків. Таким чином, можна безпомилково визначити, скільки таких брошурок випускалося за роками і яким є їхнє тематичне наповнення.

Таблиця

Кількісні показники випуску кишенькових комплектів «сирих брошур» за роками

Рік	Числа випусків	Заг. к-сть за рік
1979	1–19	19
1980	20–28	9
1981	29–38	10
1982	39–50	12
1983	51–64	14
1984	65–79	15
1985	80–86	7
1986	86–109	24
1987	110–112	3
1988	111–113	3

Всього – 116 випусків.

Як видно з таблиці, найбільш продуктивними щодо випуску таких брошур були 1976 (19 випусків) та 1986 (24 випуски) роки. Після 1986 року справа з випуском брошур занепадає. 1988 рік був останнім у творенні книжок-обманок.

Якими матеріалами наповнювався кожен із таких випусків?

Зазвичай у кожному вміщуються дві-три статті. Інколи подавалися фотографії із знакових подій української еміграції. Такою, скажімо, була урочиста церемонія відкриття в Лондоні 1888

року пам'ятника першому володарю давньоукраїнської держави Святому князю Володимирі. Зустрічаються й поетичні твори на патріотичну тему або на пошану героїв нації.

Змістову домінанту, скажімо, першого випуску брошурки за 1979 рік визначають витинки із «Заповіту» Симона Петлюри від 22 січня 1926 року. З огляду відзначення сторіччя початку Української революції 1917–1921 років варто навести бодай кілька з таких витинок:

«Українські мечі перекуються на рала тільки тоді, коли гасло – Незалежна Держава Українська – перетвориться на дійсність і забезпечить отому ралові можливість зужиткувати рідну плодючу землю... не для потреб третього чи якогось іншого інтернаціоналу, а для устаткування і зміцнення власного державного добра і збагачення рідного народу.

Отже, не забуваймо про меч; учімося міцніше тримати його в руках, а одночасно дбаймо про підживлення нацією моральних елементів її буття – творчої любови до Батьківщини, сторожкості до ворога та помсти за кривди, заподіяні ним, – в симбіозі яких знайдемо шлях до звільнення і програму для будівництва.

Великий чин наших лицарів вчить вірності ідеалам і уміння підпорядковуватись. Тільки вірність і слухняність творять передумови успіху національної боротьби.

Скупчимося один біля одного з готовністю взаємної допомоги і перестороги – і ми витримаємо «міри і проби»...

У цілому, проаналізувавши кишенькові комплекти-річніки, можна виокремити тематику публікацій кожного випуску за такими напрямками:

- твори провідників національно-визвольного руху Степана Бандери, Ярослава Стецька, Євгена Коновальця;
- документи і матеріали Проводу та Великих Зборів ОУН;
- документалістика, мемуаристика про будні УПА;
- одержані нелегальним шляхом з України матеріали самвидаву про рух шістдесятників та суди над ними;
- памфлети на радянську дійсність, а також наукові статті вчених української діаспори;
- твори визначних українських істориків, що торкаються сфальшованих Росією сторінок минулого українського народу, мовою оригіналу (скажімо, розвідка М. Грушевського «Общепринятая схема русской истории...» чи популярна стаття Осипа Горнового «Наше отношение к русскому народу»);
- твори українських радянських письменників так званої «захальвної» літератури, які були заборонені для друку радянською владою або визнані нею як «ідейно незрілі»;
- окремі випуски журналу «Наш Шлях» у зменшеному до кишенькового розміру форматі;
- документи і матеріали заснованого з ініціативи ОУН від 1943 року координаційного осередку революційно-визвольних організацій народів, поневолених Росією, – Антибільшовицького Блоку Народів (АБН).

Мініатюрні брошури

Існувала ще одна форма випуску підривної літератури – мініатюрні брошури на 4, 8, 16, 32 сторінки. Формат їхній був максимально зменшеним (4х6 сантиметрів), а розмір шрифту такий, що текст слід було читати через збільшене

скло. Фактично таку брошуру можна було легко сховати в підшві взуття, під шкіряним дном ручної поклажі або прикрити долонею.

Найчастіше в такій формі випускалися викривальні листівки до ювілейних чи пам'ятних дат радянської історії. Одна з них з'явилася 1972 року з нагоди півстолітнього ювілею СРСР і мала назву «Заклик до українського народу у справі 50-річчя СРСР».

Форма тексту цього документа досить оригінальна. Пародіюючи традиційні заклики ЦК КПРС до найголовніших більшовицьких свят – річниці Жовтневої революції та свята 1 Травня, творці листівки з Лондона також придумали заклики до українських трудящих. Назбиралося таких аж тридцять. Ось як прокоментували зміст цих закликів спецслужбовці КДБ України – автори таємного повідомлення в ЦК КПУ: автори листівки «підбурюють населення республіки до злочинних дій (терор проти партійних і державних керівників, саботаж на підприємствах, вибухи, підпали і т. п.). Украй екстремістський характер листівки дає підстави вважати, що вона підготовлена бандерівцями» [7].

Понад десяток назв таких мікроброшурок також було віднайдено автором статті в архіві друкарні.

Мережа переправлення літератури на окуповані більшовиками українські території

Лондонські видавці розуміли, що знайти кошти і видати потрібними накладками задумані видання – то половина справи. Важливо було налагодити розгалужену, надійну і безперервну мережу доставки цієї літератури за залізні

кордони СРСР. Йшлося, зрозуміло, і про легальні, і про нелегальні канали засилання.

У їхньому активі доти вже було кілька разових акцій, до яких залучалися небайдужі студенти з родин емігрантів або й чужинці. Для прикладу, мобільна група молодих сміливців, які взялися допомогти в цій справі, сформувалася в Українському вільному університеті, що по війні перемістився з Праги до Мюнхена. Групу цю очолив викладач УВУ Володимир Ленік. За сприяння Міжнародної літературної асоціації, штабквартира якої містилася в Римі, молоді мюнхенці встановили надійний місток пересилання літератури за маршрутом Лондон – Мюнхен – Рим – Львів – Київ. Від імені цієї асоціації студенти зверталися до українських адресатів з проханням в обмін на свої книжкові посилки надсилати їм видану в СРСР літературу з українознавчої теми.

В цілому створена мережа розширювалася за рахунок двох головних складових:

1) легальні поштові відправлення (бандеролі, посилки, листи);

2) туристично-приватні канали (попередньо сформоване коло приватних осіб із числа іноземців та радянців, залучених на певних умовах, часто – за грошову винагороду, до переправлення літератури).

Друга складова мережі формувалася за такими напрямками:

– туристи-іноземці, які симпатизували українцям або явно сприяли позитивному розв'язанню «українського питання»;

– туристи українського походження, що вже набули громадянство західних держав;

– радянські громадяни, котрі перебували за кордоном у службових справах (спеціалісти, працівники залізничного та автомобільного транспорту, спортсмени, діячі культури, науковці);

– посередники, що проживають у країнах соціалістичного табору (Східна Європа, Куба).

Тут слід наголосити, що робота з формування мережі переправників була і складною, і небезпечною. Адже по закінченні Другої світової війни Москва збільшила видатки й спрямувала зусилля на розкладацьку роботу в середовищі української еміграції. Щоб у цьому переконатися, варто назвати бодай кілька розсекречених недавно документів, прийнятих на виконання вказівок із Москви в УРСР: рішення Колегії КДБ УРСР від 18 травня 1965 року «Про контррозвідальну роботу з виявлення організаційних зв'язків закордонних українських центрів з одностумцями в Україні» [12]; постанова Колегії КДБ при РМ УРСР від 24 червня 1967 року «Про посилення роботи з агентурного проникнення в зарубіжні українські націоналістичні центри» [11]; директива голови КДБ при РМ УРСР начальникам управлінь КДБ від 24 листопада 1967 року «Про посилення боротьби з організаціями українських емігрантів» [1].

Результати не забарилися.

Як засвідчують матеріали колишнього архіву КДБ, про деякі наміри українських націоналістів у цьому проєкті ставало відомо таємним співробітникам КДБ. Отож їхні щупальця все ж проникли, здавалося б, у найбільш законспіроване середовище ОУН через самих же емігрантів-москвофілів. Про це довідуємося із віднайденого в цьому архіві таємного документа – інформаційного

повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України від 9 грудня 1985 р. про підривною діяльність Української інформаційної служби: «Оунівці вживають заходів до пошуку переправників в Україну літератури за відповідну винагороду з числа радянських фахівців, котрі перебувають за кордоном, працівників залізничного та автомобільного транспорту, а також приватних осіб. Призначені для СРСР антирадянські видання передбачено випускати малим форматом і камуфлювати під радянські періодичні видання» [8].

Розглянемо на конкретних прикладах, як діяла кожна із таких складових створеної мережі засилання в Україну еміграційної літератури.

Легальні поштові відправлення: адресар, масштаби, викриття

У початковий період хрущовської відлиги радянська поштова служба дещо демократизувалася. Закордонні українці отримали можливість надсилати до своїх родичів листи, бандеролі чи речові посилки. Зрозуміло, що спецслужби в усі часи здійснювали контроль вкладень із за кордону. Але до кінця 60-х років те робилося вибірково і не так прискіпливо. На це й розраховували лондонські видавці. Розпочавши з епізодичних висилань, незабаром перейшли до масових.

Першими адресатами ставали: радянські установи, офіційно зареєстровані громадські організації, редакції газет і журналів, творчі спілки, радянські активісти, представники інтелігенції. Адреси таких установ чи окремих відомих осіб відправники посилок і бандеролей черпали зі сторінок радянської преси.

З початку 70-х років поштовий адресар розширюється. Додаються:

Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, Інститут історії АН УРСР, Київський, Харківський університети, видавництва «Наукова думка», «Українська Радянська Енциклопедія». Так, саме на ці адреси 29 грудня 1972 року надійшли пакети з книгами «Українського Вісника» та збірника матеріалів самвидаву «Широке море України» [13].

У лютому 1974 р. на адреси МЗС України, Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, редакції низки українських газет зафіксовано надходження з книгами антирадянського змісту. Серед них – випущені 1973 р. брошури «Нобелівська лекція з літератури» О. Солженіцина, «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорка» А. Гака та ін.

А от матеріали IV Великого Збору ООН переважно надсилалися в сільську місцевість на адреси голів та секретарів сільських рад, голів колгоспів, директорів радгоспів, завідувачів клубів. В окремих випадках – секретарям комсомольських організацій і директорам шкіл (без зазначення прізвищ одержувачів).

Туристично-приватні канали

З обох сторін, що домовлялися, було розуміння, що від моменту потрапляння перевізника небезпечної (з точки зору комуно-більшовицьких керманічів) ідеологічної зброї у формі книжок-обманок чи мікролистівки на радянську територію вона може бути виявленою – або на самому кордоні, або всередині країни. Відомо, що в ту пору співробітники КДБ фактично таємно супроводжували тих іноземних туристів, які відлучалися від групових екскурсій і йшли на заплановані приватні зустрічі. Тому «туристично-перевізники» мусили діяти з подвоєною обережністю.

Організатори акції фактично кожному своєму перевіреному агенту давали видрукувану на окремому аркуші дрібним шрифтом листівку, яка називалася «Заповіді підпільної газети». Цей текст був уперше передрукований у Лондоні як додаток до книги П. Полтави «Хто такі бандерівці та за що вони борються» з листівки однієї з підпільних друкарень УПА в Україні.

Ось її зміст:

«Я Твій довірений приятель, що в умовах жорстокої сталінсько-большевицької дійсності приходжу Тобі сказати слово правди, розповісти про Україну, порадити, що маєш робити і як боротися за кращу долю. Не лякайся мене, бо про Тебе я нікому не скажу, але пам'ятай:

– за видання і кольпортаж мене Твої товариші кладуть свої голови і тому бережи мене як зіницю ока;

– обережно мене читай – у полі або в кімнаті, при замкнених дверях і вікнах, тихо чи шепотом, щоб ворог не бачив і дурень не чув;

– читай скоро і другому передай, бо на мене ждуть тисячі таких як Ти і тому злочином є тримати мене;

– з хати до хати, з рук до рук;

– передавай мене лише тим, до яких маєш довір'я і які, як і Ти після прочитання, передадуть мене далі;

– знищити мене можна лише тоді, коли ворог наступає, а заховати мене вже нема часу; інакше шануй мене далі бо я йду будити народ до великого революційного діла – будувати Українську Самостійну Соборну Державу».

Масштаби завезення літератури, випадки конфіскації

Реальну загрозу радянській системі від напливу в УРСР діаспорної

друкованої продукції керманічі радянської влади почали відчувати від середини 60-х років. Не випадково московський ЦК Компартії замовив радянським науковцям спеціальне дослідження цієї проблеми. Доручення незабаром було виконане. На стіл головним кремлівським ідеологам лягла аналітична довідка, яка засвідчує, яких масштабів набув пресовий і видавничий рух українців у західних країнах їхнього компактного поселення. Ось переконливий витяг із цієї записки:

«У капіталістичних країнах останніми роками вийшло із друку 471 найменувань видань українських буржуазних націоналістів (очевидно, йдеться не лише про назви газет та журналів, а й книг. – М. Т.). У тому числі: США – 281 найменування, Канаді – 90, ФРН – 29, Англії – 14, Франції – 13, Аргентині – 12, Австралії – 10, Бразилії – 6, Бельгії та Італії – по 4.

Якщо мати на увазі, що наклад кожного видання в середньому дорівнює 5 тис. примірників, то українськими буржуазними націоналістами випускалось у світ близько 2,5 млн. примірників антирадянських документів. Із цього числа майже 100 видань виходять регулярно і є виразниками сподівань найбільш екстремістських елементів з українських буржуазних націоналістів (за оперативними даними КДБ 1965 року). Близько 25 найменувань випускається основними іноземними мовами...

Через різноманітні канали (пошту, іноземних туристів, спеціалістів) націоналісти намагаються розповсюджувати друковану продукцію серед радянських громадян» [5].

У цьому документі вперше зазначаються цифри вилучених «антирадянських й ідеологічно шкідливих

документів» на різних етапах проникнення їх в Україну упродовж лише одного року – 1967. І вони не можуть не вражати:

– 33 тисячі примірників – таким був «внесок» у боротьбу з так званим українським буржуазним націоналізмом радянських прикордонників на контрольно-пропускних пунктах, що відносилися до українського відтинку радянських кордонів;

– 11 тисяч 300 примірників – такої цифри досягнули всі нишпорки, які формували загальнореспубліканську мережу таємного шостого відділу КДБ;

– понад 11 тисяч примірників – на рахунку органів Головліту (радянського гібриду колишнього Головного цензурного управління царської Росії, підрозділи якого в Україні працювали особливо жорстоко).

Тут ідеться про примірники різних видів видань – газет, журналів, книжок, брошур, календарів, поштових карток [5].

З кожним роком масштаби засилань літератури з-за кордону збільшувалися. У цьому можна пересвідчитися, коли порівняти кількість примірників такої літератури, яка перехоплена і конфіскована лише по лінії КДБ: якщо 1967 року ця цифра складала 11300 одиниць, то, скажімо, 1970 року – 19582, а за 9 місяців 1971 року цей показник сягнув далеко за 20000 [3].

У розрізі літератури за окремою тематикою чи назвами на першому місці стоять матеріали IV Великого збору ОУН. В колишньому архіві КДБ віднайдено два таємних документи, які стосуються реакції органів КДБ на появу в Україні цих особливо небезпечних видань. Уперше їх було виявлено в квітні

1969 року в результаті вибіркової перевірки отриманих з Англії поштових бандеролей у кількох областях: Київській, Харківській – по 10 прим., Луганській, Дніпропетровській, Рівненській – по 8, Кіровоградській – 14, Тернопільській – 12, Донецькій – 9, Одеській – 15 прим. [6].

Це спонукало каральні органи взяти на особливий контроль діяльність поштового відділення в усій республіці наступного місяця. Результати цього своєрідного «поштового рейду» зафіксовані в наступному документі, скерованому з КДБ до ЦК партії 4 червня того ж року:

«У зв'язку з масовим засиланням з другої половини квітня ц. р. з Англії на територію України матеріалів т. зв. «IV Великий Збір ОУН» КДБ при РМ УРСР були орієнтовані всі обласні управління КДБ республіки про необхідність фіксувати і конфісковувати зазначені «документи», виявляти і припиняти спроби їх розповсюдження всіма каналами як з боку радянських громадян, так і іноземців, котрі приїжджають в Україну.

На цей час КДБ при РМ УРСР виявлено та конфіковано понад 1000 прим. документів IV Великого Збору ОУН, засланих поштовим каналом. Ось як ці примірники розходилися по Україні: Київ та Київська область – близько 300 прим., Чернігівська – близько 80, Вінницька – понад 50 і т. д.» [2].

Натрапляємо в документах КДБ і про «арешти» згаданих вище книжко-обманок. Ось про дві з таких:

«Комітетом держбезпеки оперативним шляхом перехоплено два листи, що слідували з Англії на адреси офіційних установ. У них пересилалися закамфльовані під видання робіт українських радянських авторів Л. Новиченка і

А. Петрова дві брошури антирадянського, націоналістичного змісту з викладенням матеріалів конференції т. зв. «Антибільшовицького блоку народів» і «Європейської ради свободи», що відбулася в серпні 1973 року в Лондоні під назвами «Єдина альтернатива національного визволення» і «Визвольна боротьба поневолених в СРСР народів і її перспективи». Органами КДБ республіки вжито заходів до посилення контролю за кореспонденцією, яка надходить з капіталістичних країн, і вилучення антирадянських документів. Голова Комітету держбезпеки при РМ Української РСР В. Федорчук» [9].

Досі йшлося про поштові записки.

А як виглядали справи на ділянці приватних перевізників?

Тут успіхи контролюючих органів були помітно меншими. Але аналіз зафіксованих в архівах справ із викриттям цього каналу книжкової контрабанди, як також і записаних автором спогадів тих, хто свідомо зголошувався доставляти в Україну таку літературу, дає підстави розглядати поставлене вище питання в кількох площинах: високий рівень конспірації і мужній, патріотичний чин учасників цього руху.

Кілька промовистих прикладів.

У квітні 1988 року органи держбезпеки затримали у Києві громадянина Великобританії 23-річного Тейлора Камерона, мешканця м. Лондона. По тому, як ретельно обшукували особисті речі іноземця, можна зробити висновок, що спецслужби мали на те підстави, – «вели його» від 4 до 10 квітня на всьому туристичному маршруті від Львова до Києва. Компромат, притому серйозний, було знайдено у спеціально пришитих спідніх сторонах верхнього одягу: близько 1000

«антирадянських» листівок. Про їхній зміст – мовою документа: «Це – матеріали антирадянського змісту «Голод в Україні у 1932–1933 роках», виданий за кордоном 7-й номер переданого на Захід націоналістами Чорноволом, Горинем та ін. т. зв. «Українського вісника», інструкції з виготовлення та розповсюдження «підпільної літератури», антирадянські листівки та інше (загалом 19 найменувань у 62-х примірниках). Деякі з них містять настанови з використання процесів демократизації і гласності, що відбуваються в СРСР, з метою інспірування націоналістичних проявів...» [4].

Автори доповідної записки КДБ на адресу ЦК КПУ, підписаної тодішнім головою республіканського КДБ М. Голушком, називають цього юного чистокровного британця «оунівським емісаром», який «як турист-індивідуал, виконував емісарські функції зарубіжного антирадянського центру – Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР)».

У цитованому вище таємному розлогіму документі визнається факт, що останнім часом зросла кількість іноземних посланців в Україну із Заходу, які засилаються для налагодження нелегальних контактів з націоналістами, доставки їм конструктивних та інших ворожих матеріалів, надання моральної та матеріальної підтримки.

У тому, що антирадянську літературу завозили в Україну багато чужинських перевізників, а не лише українці діаспори, засвідчує й історія з тайником у німецькому «Мерседесі». Його виявили чернівецькі митники на пропускному пункті «Порубне» в жовтні 1981 року тодішнього радянсько-румунського кордону. У верхній частині такої

машини було виготовлено спеціальний тайник, куди вмістилося 844 примірники книжок і 1360 листівок пропагандистського змісту. Перевізницями цього вантажу виявилися дві молоді громадянки Федеративної Республіки Німеччини Лізель Дюрр і Тамара Дрендель. Вантаж призначався для Чернівців, Вінниці та Одеси [14].

Таємна служба КДБ вистежила й перекрила налагоджений міст переправлення нелегальної літератури з Мюнхена, який організували в 1980 році студенти тамтешнього Українського Вільного Університету. Відправлені в червні близько ста листів-бандеролей із вкладеннями відповідних друкованих матеріалів так і не дійшли до адресатів Львова, Харкова, Одеси, Вінниці, Ужгорода та Івано-Франківська [10].

А ось ця історія з добрим завершенням. Її оповів авторові цих рядків 95-літній насельник православного монастиря в італійській Гроттаферраті отець Партеній. Це той ченець-греко-католик з-під українського Перемишля, який юнаком починав науку помічника складача у Жовківській друкарні отців василіан. У середині 30-х років минулого століття він опинився в Римі в числі кількох таких, як він, посланців митрополита Андрея Шептицького для заснування при тому монастирі гуртка українських друкарів та започаткування видання там святих книг нашою мовою.

Перша поїздка в радянську Україну цьому ченцеві випала у 1965-му. Кордон він перетинав потягом на станції Чоп. І мав за що хвилюватися: віз у валізі Святе Письмо, вперше перекладене за кордоном українською мовою. Радянські митники тоді з особливою ретельністю перевіряли багаж іноземців, щоб

не пропустити якоїсь антирадянщини. Таким у той час визнавалося будь-яке україномовне видання, що випускалося в світ у так званих націоналістичних видавництвах Заходу.

Митників було двоє. Неприязний їхній погляд не обіцяв втішної перевірки невеликої дорожньої поклажі. Один із них витяг згорток з українським рушником, помацав його і..., не розкриваючи, мовчки віддав пасажирові. «Той, уже літній, митник був, напевне, добрим християнином. Я за нього й досі молюся», – сказав наприкінці розповіді отець Партеній [16].

Матеріальні засади видань

І насамкінець про кошти, за які видавалася й пересилалася з Лондона в радянську Україну так звана підривна література. Звісно, що кошти ці бралися не з британської казни. Та й чужинських спонсорів, як про це неодноразово гула радянська преса, на це зазвичай не знаходилося.

Усе, на що організовані українські емігранти спромоглися за роки перебування на чужині для потреб громади (народні доми, церкви, недільні школи, видавництва та редакції часописів), набувалося коштом громади. А в ту пору, коли поруйнована війною Європа ставала на ноги, заробітки для емігрантів діставалися нелегко. Але внутрішній обов'язок, витоки якого сягають часів давньоукраїнської держави Київська Русь – віддавати на потреби громади десяту частину заробітку, для багатьох національно свідомих емігрантів тривалий час був незмінним.

Ця важлива для емігрантів стаття витрат мала свою назву: «Фінансування видань, потрібних в Краю». Краєм (або

Старим Краєм) із великої літери ставала для них втрачена, гадали, на тимчасово рідна Україна.

Одним із джерел поповнення фонду став прибуток з продажу книжок «Бібліотеки Українського Підпільника». Таке potwierдження бачимо на звороті титулу кожного випуску цієї серії.

На жаль, навіть у наших музеях книги (в Києві, Острозі, Львові, Бережанах) таких видань немає. Там і досі йдеться про «першого українського друкаря Івана Федорова», про спільне слов'янське друкарство... Що вже говорити про ширше побутування цього фактажу, який має такий сильний виховний і патріотичний заряд. Для наших неукраїнських за духом ЗМІ це зазвичай «неформат»...

Висновки

1. Явище продукування українською еміграцією за кордоном антирадянських видань та переправляння їх на окуповані більшовиками українські території, яке отримало назву «книжки-обманки», в науковій літературі ще не досліджене.

2. Одна з цілей цієї акції – відродити в УРСР придушений московськими ідеологами до середини 60-х років ХХ ст. самвидавівський рух та сформувати в українського населення протестні акції проти насадженого з новою силою після зміщення Микити Хрущова комуністичного режиму.

3. Типологію книжок-обманок склали: малоформатні брошури з антирадянськими текстами, які закамуфлювалися в обкладинки реальних радянських видань на партійну та виробничу тематику; великообсягові книги лютих ворогів радянської влади на кшталт Степана Бандери, оправлені

в обкладинки реальних радянських академічних видань; набрані дрібним шрифтом і надруковані на «цигарковому папері» мініатюрні брошури, які легко ховалися в полах одягу чи підощвах взуття.

4. Змістовий діапазон видань був таким: твори провідників національно-визвольного руху; документи і матеріали Проводу та Великих Зборів ОУН; документалістика, мемуаристика про будні УПА; одержані нелегальним шляхом з України матеріали самвидаву про рух шістдесятників та суди над ними; памфлети на радянську дійсність, а також наукові статті вчених української діаспори; твори визначних українських істориків, що торкаються сфальшованих Росією сторінок минулого українського народу, мовою оригіналу; твори українських радянських письменників так званої «захальної» літератури, які були заборонені для друку радянською владою або визнані нею як «ідейно незрілі»; окремі випуски журналу «Наш Шлях» у зменшеному до кишенькового розміру форматі.

5. Розгалужену, надійну і безперервну мережу доставки цієї літератури за залізні кордони СРСР складали: а) легальні поштові відправлення (бандеролі, посилки, листи); б) туристично-приватні канали (попередньо сформоване коло приватних осіб із числа іноземців та радянців, залучених на певних умовах, часто – за грошову винагороду, до переправи літератури).

6. Джерела фінансування видань книжок-обманок були такими: добровільні внески організованих українських громад у діаспорі; прибуток з продажу книжок «Бібліотеки Українського Підпільника» у західному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Директива голови КДБ при РМ УРСР начальника управління КДБ від 24 листопада 1967 року «Про посилення боротьби з організаціями українських емігрантів». *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (далі – *ГДА СБУ*). Ф. 16. Оп. 5-А. Спр. 13. Арк. 7–11.

2. Додаткова інформація КДБ при РМ УРСР про засилання в Україну документів IV Великого Збору ОУН від 4 червня 1969 р. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 99–102.

3. Доповідна записка КДБ при РМ УРСР Центральному комітетові Компартії України про заходи з недопущення поширення в республіці матеріалів антирадянського характеру від 10 січня 1972 р. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 67–80.

4. Доповідна записка КДБ УРСР до ЦК КПУ про викриття емісара Закордонного представництва УГВР від 15 квітня 1988 р. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 14. Спр. 7. Арк. 19–20. (Машинопис).

5. Із дослідження науковців КДБ з питань боротьби проти антирадянських ідеологічних акцій закордонних українців від 1969 року. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 614. Арк. 183–187.

6. Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України від 28 квітня 1969 року про засилання в Україну документів IV Великого Збору ОУН. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 304–309.

7. Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про заходи українських закордонних організацій, приурочені до 50-річчя утворення СРСР від 14 вересня 1972 р. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 43–44.

8. Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про підривну діяльність Української інформаційної служби від 9 грудня 1985 р. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 11а. Спр. 12. Арк. 19–20.

9. Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про перехоплення надісланих із-за кордону документів

від 14 січня 1974 року. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 122.

10. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України від 24 червня 1980 р. про надсилання антирадянської літератури з-за кордону. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 53. Арк. 125–126.

11. Постанова Колегії КДБ при РМ УРСР від 24 червня 1967 року «Про посилення роботи з агентурного проникнення в зарубіжні українські націоналістичні центри». *ГДА СБУ*. Ф. 9. Спр. 314. Арк. 138–139.

12. Рішення Колегії КДБ УРСР від 18 травня 1965 року «Про контррозвідувальну роботу з виявлення організаційних зв'язків закордонних українських центрів з односторонніми в Україні». *ГДА СБУ*. Ф. 9. Спр. 336. Арк. 109–111.

13. Спеціальне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про надходження з Франції «Українського Вісника» та збірника документів самвидаву від 29 грудня 1972 р. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 10. Арк. 364 – 365.

14. Тайник у «мерседесі»: за що були видворені «туристки» з ФРН. *Радянська Буковина* (Чернівці). 1981. 27 жовт.

15. Тимошик М. Українські видавництва у Швейцарії. *Українська журналістика-97: наук. зб.* Київ: Київський університет ім. Тараса Шевченка, 1997. С. 58–60.

16. Тимошик М. Українська книга і преса в Італії: монографія. Київ: Наша культура і наука, 2015. С. 56.

17. *Le Kobzar par Taras Shevtchenko – «Кобзар» Тараса Шевченка. Частина перша.* Женева: Печатня «Громади», 1878. (Репринтне відтворення женевського видання 1878 р.). Київ: Добровільне Товариство любителів книги УРСР, 1991. 130+80 с.

REFERENCES

1. Order of the Head of KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to the Heads of Administrations of KGB “On the Strengthening of Control” (November 24, 1967). In: *The Field-Specific State Archives of the*

Security Service of Ukraine (hereafter – FSSA of SSU). [in Ukr.]

2. Additional Information of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on Sending to Ukraine the Documents of the 4th Great Congress of OUN (June 4, 1969). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

3. A Reporting Notice of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the Measures for Preventing the Spread of Anti-Soviet Materials in the Republic (January 10, 1972). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

4. A Reporting Notice of the KGB of the Ukrainian SSR to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the Disclosure of the Emissary of the Ukrainian Supreme Liberation Council Foreign Office (April 15, 1988). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

5. From the Research Investigations of the KGB Scientists regarding the Struggle against Anti-Soviet Ideology Activities of Foreign Ukrainians since 1969. In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

6. Information Message of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on Sending to Ukraine the Documents of the 4th Great Congress of OUN (April 28, 1969). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

7. Information Message of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the Measures of Foreign Ukrainian Organizations Undertaken to Commemorate the 50th Anniversary of the USSR Formation (September 14, 1972). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

8. Information Message of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the Subversive Activity of the Ukrainian Information Service (December 9, 1985). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

9. Information Message of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to

the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the Interception of the Documents Sent from Abroad (January 14, 1974). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

10. Information Message of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on Sending Anti-Soviet Literature from Abroad (June 24, 1980). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

11. Resolution of the KGB Collegium under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on “The Intensification of Agent Penetration into Foreign Ukrainian Nationalist Centers” (June 24, 1967). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

12. Decision of the KGB Collegium under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on “The Counterintelligence Work for Disclosing Institutional Connections of Foreign Ukrainian Centers with Like-Minded Persons in Ukraine” (May 18, 1965). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

13. A Special Notice of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on Delivering from France “Ukrainskyi Visnyk” and Collected Self-Published Documents (December 29, 1972). In: *FSSA of SSU.* [in Ukr.]

14. A Stash in the Mercedes: Why the Tourists Were Deported from FRG. (Oct. 27, 1981) *Radianska Bukovyna (Chernivtsi).* [in Ukr.]

15. TYMOSHYK, M. (1997). Ukrainian Publishing Houses in Switzerland. In: *Ukrainska zhurnalistyka-97: Naukovyi zbirnyk* (Ukrainian Journalism 1997: Collected Scientific Works). Kyiv: T. Shevchenko University of Kyiv, pp. 58–60. [in Ukr.]

16. TYMOSHYK, M. (2015). *Ukrainian Book and Press in Italy: A Monograph.* Kyiv: Nasha kultura i nauka, p. 56. [in Ukr.]

17. *Le Kobzar par Taras Shevtschenko – “Kobzar” by Taras Shevchenko.* Part 1. (1878). Geneva: Pechatnia “Hromady”; (1991). Kyiv: The Ukrainian SSR Volunteering Community of Book Fans, 130 + 80 p. [in Ukr.]